

Johanna van Gogh-Bonger
Fotograaf: Onbekend 1893 (Bussum)
© Van Gogh Museum, Amsterdam / (Vincent van Gogh Stichting)

“C'est cette fois ci ma chambre à coucher tout simplement, seulement la couleur doit ici faire la chose et en donnant par sa simplification un style plus grand aux choses, être suggestive ici *du repos* ou *du sommeil* en général. Enfin la vue du tableau doit *reposer* la tête ou plutôt l'imagination.”
[<http://www.vangoghletters.org/vg/letters/let705/letter.html>]

Door de ogen van Johanna van Gogh-Bonger Vincent van Gogh ontdekken

door Lillian Mulder-Lubega

Begin 2020 dreigde de Van Gogh villa, Villa Eikenhof, op de Regentesselaan 39 te Bussum gesloopt te worden. De Gemeente Gooise Meren zou met een beslissing komen over dit huis dat in 1901 werd gebouwd voor Johanna Van Gogh-Bonger (1862-1925), de weduwe van Theo van Gogh, de jongere broer van Vincent van Gogh.

Johanna Van Gogh-Bonger verhuisde in 1891 naar Bussum en woonde de eerste tien jaar in Villa Helma aan de Koningslaan nr. 4 in Het Spiegel, een wijk in Bussum, Gemeente Gooise Meren. In deze Villa Helma hingen meer dan 100 schilderijen van haar zwager Vincent van Gogh.

Toen raakte ik geïnteresseerd in 'Johanna Bonger, de vrouw die Vincent van Gogh beroemd maakte'. Hoe het haar lukte, als alleenstaande vrouw en bovendien geen kunstenaar zijnde, om dit te doen in haar tijd, in nog eens een door mannen gedomineerde kunstwereld. Ook in de periode waarin grote veranderingen gaande waren in de (schilder)kunst.

Tijdens de eerste Corona-lockdown van 2020 mocht ik dirigent, organist, klavecijnist en muziekpedagoog Ton Koopman interviewen voor het blad van mijn koor, de Nederlandse Händelvereniging. Hij vertelde mij hierin over o.a. maatschappelijke projecten waarbij hij betrokken is. Dat hij zich bijvoorbeeld graag inzet voor het bewaren en restaureren van oude dingen, zoals zijn betrokkenheid bij de in 2017 opgeheven Stichting Steinmeyer-orgel Koepelkerk Bussum. Vervolgens vertelde hij over Villa Eikenhof, de villa van Van Gogh, die dreigde te worden gesloopt en dat hij zich met een gezelschap inzette om deze sloop te voorkomen. “Kijk eens naar het huis,” zei hij tegen me.

Villa Eikenhof, Regentesselaan 39 te Bussum

Villa Eikenhof en het verhaal rondom deze villa waren mij compleet onbekend en dus werd mijn interesse gewekt. Ik wandelde snel om daar een kijkje te nemen.

Verder zocht ik op internet alles over Johanna van Gogh-Bonger en Villa Helma, op de Koningslaan 4; de villa die ze tien jaar lang huurde voordat zij Villa Eikenhof liet bouwen.

Toen ik mijn zoon naar school bracht liep ik niet alleen langs Villa Helma maar ook langs huizen in Het Spiegel zoals de 'Klein Delta' het huis van Thomas Cool in de Graaf Wichmanlaan naast de

Montessorischool, Villa 'Amalia', of 'Villa Gerardina' waar mijn jongens ieder jaar stonden om hun spullen te verkopen op erg frisse Koninginnedagen. Tijdens het wegbrengen van mijn zonen naar huiswerkbegeleiding en examentraining passeerden wij ook zeer regelmatig 'Het Akkertje' of 'Sarah's Cottage' genoemd naar de vrouw van Johan Bernard de Hoog, kunstschilder, het huis van mijn zoons vriendje of het 'Oud Holland' waarnaast een ander vriendje woonde. Geen van die huizen hadden voor mij een betekenis. En bovendien kon ik makkelijk verdwalen in deze wijk van kronkelende lange lanen met veel grote bomen en de hoge vrijstaande huizen. Ik heb vaak rondgefietst met een plattegrond om ervoor te zorgen dat ik de weg niet kwijtraakte.

vlr: 'Klein Delta', 'Amalia', 'Villa Op den Akker' van kunstschilder Jan Veth, 'Villa 't Akkertje', 'Sarah's Cottage' en 'Oud Holland'

Juni 2020, de beslissing: **Villa Eikenhof wordt niet gesloopt**

De lokale kranten in 't Gooi verkondigden dat: "Villa Eikenhof, het huis van Jo van Gogh Bonger, schoonzus van Vincent van Gogh toch mogelijk een gemeentelijk monument gaat worden." Dit tot grote opluchting van velen zoals het Van Gogh Museum, de Historische Kring Bussum, Stichting Behoud Bussums Erfgoed want de eigenaar had een sloopvergunning aangevraagd.

Villa Helma in Koningslaan 4 te Bussum

Maar toch vroeg ik me af waarom Villa Eikenhof een gemeentelijk monument wordt terwijl in Villa Helma Van Goghs schilderijen hingen? De Vereniging Vrienden Het Spiegel in Bussum stelde zich dezelfde vraag in het Spiegelschrift van nummer 24 van najaar 2020.

Villa Helma is momenteel noch rijks- noch gemeentelijk monument. In Het Spiegel bevinden zich namelijk 25 van de 41 rijksmonumenten en ca. 30 van de 51 monumenten van de Gemeente Gooise Meren.

Op een dag ging ik kijken naar Villa Helma en belde aan bij nummer 4. De eigenaresse was natuurlijk verbaasd waarom ik bij haar

vóór de deur stond. Ik heb haar verteld over de ophef rondom Villa Eikenhof waarvan ze op de hoogte was. Binnenkomen mocht natuurlijk niet, maar ik mocht wel foto's van de buitenkant maken. "De buitenkant van de villa is veranderd maar de binnenkant niet," zei ze.

Later kwam ik gepubliceerde literatuur over Johanna tegen waarin o.a. haar rol in de bekendmaking van Vincents werk wordt beschreven zoals het boek '*Johanna de vrouw die Vincent van Gogh beroemd maakte*' van Silke Riemann en Ben Verbong. Erg interessant want een deel van het verhaal speelt zich af in Villa Helma.

Ook Marcus van der Heide publicist o.a. bij de Historische Kring Bussum heeft veel onderzoek over Johanna Van Gogh-Bonger gedaan. Zijn artikelen werden gepubliceerd in het Bussums Historisch Tijdschrift van de Historische Kring Bussum.

Daarnaast Irene Meyjes boek – '*Johanna van Gogh-Bonger: Kunsthandelaar?*' die zich afvraagt o.a. of Johanna professioneel bezig was in deze taak. Interessant om te lezen!

Andere belangrijke bronnen zijn: '*Brief Happiness - The correspondence of Theo van Gogh and Jo Bonger*' van Leo Jansen & Jan Robert en Hans Luijtens boek '*Alles voor Vincent: Het leven van Jo van Gogh-Bonger*'. Aan de hand van dagboeken, brieven en andere archieven schreef Luijten, senior onderzoeker bij het Van Gogh Museum, Johanna's biografie. Tien jaar lang verdiepte hij zich in het leven van Johanna van Gogh-Bonger. Luijten heeft ook Johanna's dagboeken gedigitaliseerd en deze zijn nu terug te vinden op www.bongerdiaaries.org. Gelukkig zijn ze ook vertaald in het Engels. Erg fascinerend om te lezen want Johanna kon heel mooi, beeldend en poëtisch schrijven.

Verder het boek : '*Vincent van Gogh – Een leven van brieven*', van Jan Hulsker. Vincents brieven die door Johanna geordend werden geven een uniek beeld over zijn leven en ".... behalve verhelderend voor zijn werk, uitermate boeiend en dikwijls ontroerend als de persoonlijke getuigenissen van een sterk emotioneel mens ..." aldus Jan Hulsker.

Tenslotte de belangrijkste bronnen voor mij: Johanna's vierdelige Dagboek en de website Vincent van Gogh - The Letters [Van Gogh Museum], geredigeerd door Leo Jansen, Hans Luijten and Nienke Bakker.

Villa Helma

Op 5 februari 1889 schrijft Johanna aan Theo dat ze met de kleine Vincent op bezoek is geweest bij Anna Dirks, haar jeugdvriendin te Bussum. Wellicht de eerste kennismaking met het dorp voor

Johanna met Vincent Willem van Gogh
Fotograaf: Hennequin, J. F. / 1892
© Van Gogh Museum, Amsterdam
(Vincent van Gogh Stichting)

Johanna. Ondanks de sterke wind en hagel, maakten ze een lange wandeling op de hei. *“The sky was so beautiful – blue-grey clouds that looked so ominous and then the sun suddenly breaking through – the light and shadows on the tree trunks, and the warm, dark green of the pines – that wonderful silence outdoors – we poor townsfolk are actually to be pitied for having so little opportunity to enjoy it all.”* [Leo Jansen & Jan Robert, 1999, p. 139]

De twee vriendinnen doolden als kleine kinderen in de tuin, joegen een geit over de schutting maar waren te bang de geit weer terug in zijn hok te jagen. Natuurlijk had Theo graag hierbij willen zijn om te helpen, schreef hij aan Johanna.

Pas in 1891 verhuisde Johanna met haar veertien maanden oude zoon, Vincent, naar Bussum ... *“Om hem gezonde, frissche lucht te geven, ben ik hier in Bussum gaan wonen, om de kost te verdienen voor ons beiden ben ik een pension begonnen en om mijn geest wakker te houden door het neerschrijven wat in me opkomt over lectuur of over de mensen die ik ontmoet of ontvang”*, schrijft Johanna [Dagboek 3-15 november 1891].

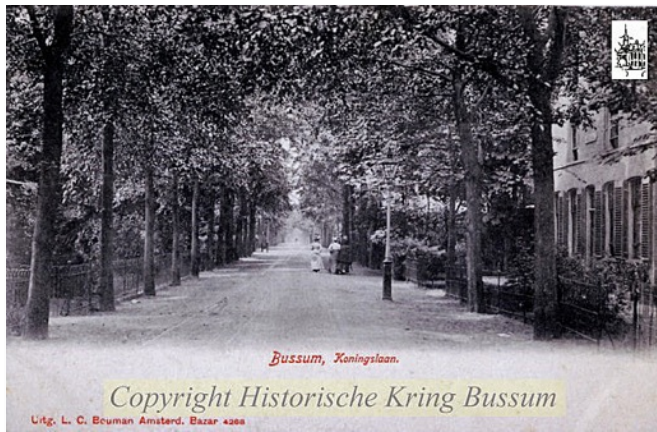
Ze beschrijft haar heimwee als zij bezig is met de inrichting van de villa met haar spullen uit Parijs, *“- zoals het vroeger was in Parijs”*. Spullen waaraan zij zo veel herinneringen had. En later: *“Het ruime vriendelijke huis --- Ik ga hoe langer hoe meer van Helma houden – in ’t eerst voelde ik er me als neergegoot – nergens een hoekje dat tot mij sprak, maar nu – de lange winteravonden hebben me o zoo gehecht aan mijn gezellige huiskamer met de mooie Monticelli’s en Vincent’s bloemen en vruchten, en de portretten van Bernard en Guillaumin, alles spreekt tot me! En mijn slaapkamer met ’t lieve, kleine bedje van ’t kind – waar dat staat is het vanzelf goed.”* [Dagboek 4-21 maart 1892].

Toch schrijft Johanna dat zij zich soms alleen voelde want ze miste Theo. Ze schrijft over de eenzame avonden het volgende: *“Ik ben niet doelloos – maar wel eenzaam en verlaten voel ik me – toch zijn er oogenblikken van groote sereniteit – die de voldoening van mijn werk mij verschaft.”* [Dagboek 3-15 november 1891].

Zo onbevangen gaat ze om met haar gedachten en gevoelens. Wat een sterke vrouw! Gelukkig hadden Johanna en haar zoontje een warme relatie en wandelden ze vaak samen maar net als alle kinderen op die leeftijd had kleine Vincent er af en toe geen zin in. Johanna: *“Ik zei lachende tegen ’t kind: “als jij niet met me mee wilt wandelen neem ik maar een ander jongetje”, hij zat voor me op de tafel met zijn voetjes op mijn schoot. Hij schudde zijn hoofdje en zijn blauwe oogen lachtten: “neen, nee – dat doe je niet – ik ben jou eigen jongetje”. “Waarom ben je mijn jongetje?” “Ik ben immers in jouw schoot gegroeid”, zei hij. Van morgen zat ik heel in gedachten: “jij mag zoo niet kijken”, zei hij. “Hoe niet?” “Met zulke ribbeltjes in je voorhoofd.” Zo wijs! En als moeder denkt Johanna hoe het zal zijn als hij naar school moet. “Ik vrees – ik vrees dat hij naar school begint te verlangen – tweemaal al heb ik hem hooren zeggen: wat zal ik doen? Dat is een slecht teeken.”* [Dagboek 4-augustus 1895]

Vincent bevestigt later in de memoires zijn sterke band met zijn moeder: *“Although my mother was kept busy with her housekeeping, she occupied herself with me quite a lot; she kept the afternoons free for this.”* [<http://www.webexhibits.org/vangogh/memoir/nephew/5.html>]

Liefde voor de natuur

Johanna's liefde voor de natuur is overal herkenbaar. Iedere dag ontdekte ze iets moois.

De prachtige wandelingen die ze maakte, overdag en 's avonds alleen, of met kleine Vincent of met een vriendin, vanuit het huis bijvoorbeeld naar de Galgensloot.

Zij schildert met haar woorden wat ze tijdens die wandelingen ziet zoals hier:

“Nog nooit heb ik de natuur zoo dof, zoo grijs – zoo volmaakt kleurloos gezien als nu. In de verte het torentje van Naarden in een licht grijzen nevel – de bouwlanden dor – zwart grijs – hier en daar waren mannen

aan 't ompspitten zoodat de donkerzwarte aard boven kwam – plekken zwart op het vaalgrijs van den grond – die mannen in hun grijzen, bruinachtige, valse, fletse kleuren, waren al even dof als hun omgeving – de wilgen zagen armoedig met hun korte armen in de lucht gestoken – aan enkele heesters zitten nog de verdorde bruine blaren – maar er is geen glans of kleur in – alles was wanhopig, eentonig en droevig – in de effen grijze lucht, een paar groote, zwarte vogels. 't Schijnt me nu toe of de meeste Hollandsche schilders in dezen tijd van 't jaar schilderen – dan hebben zij gelijk met hun doffe, valse kleuren maar ik koos liever een wat zonniger dag. [Dagboek 4-22 maart 1892]

Ook wandelde ze af en toe naar Valkeveen (het bekende Oud Valkeveen voor vele ouders in 't Gooi!). *“Vandaag een prachtige wandeling gemaakt naar Valkeveen met 't kind en Lien Dirks. Door een klein, zanderig eikenlaantje opeens tot voor de zee – zilvergrijs vandaag, met kleine, witte pluimen – dat was het eind van den tocht.”* [Dagboek 4-21 juni 1892]

Oud Laagjeskamp 37

De wandelingen (heel soms met een tandem) door Het Spiegel beschrijft ze als volgt: --- *“het gras is gemaaid en een heerlijke hooilucht streelt om mij heen – het is zoo mooi, zoo mooi ..... Gisteren morgen een wandeling in de boomkwekerij van Watez – weer iets geheel nieuws in de wereld ontdekt – als er geen artiest uit mijn jongen groeit, zou ik een boomkweker van hem willen maken – wat een mooi, gezond leven – dat leven in en met de natuur, helpen telen, voortbrengen, kweken – 't is haast zoo mooi als 't opvoeden en grootbrengen van kinderen.”* Constant Watez (1873-1947) was zoon van Dirk Watez die in de Regentesselaan 37 (Oud Laagjeskamp).

[Dagboek 4-15 april 1892].

Het is geen wonder dat Johanna in 1901 Villa Eikenhof liet bouwen op nr. 39 door.

Maar misschien had de natuur ook een symbolische waarde voor Johanna vanwege wat ze toen meemaakte, de verantwoordelijkheid die ze voelde als

alleenstaande vrouw. *“Ik zou alles, alles willen zijn: een bloem, een blad, een vogel, alles behalve dat wat ik ben ....”* [Dagboek 4-18 april 1892]. Zoals 'de vogels in de lucht of de lelies die in het veld groeien' die zich geen zorgen maken' (Mat. 6).

Johanna als promotor van het werk van Vincent van Gogh

Het is indrukwekkend en bijzonder dat het Johanna toch lukte om het werk van Vincent te promoten en onder de aandacht te brengen in de kunstwereld.

Er zijn omstandigheden en gebeurtenissen die Johanna bewust of onbewust gevormd hebben tot de vrouw die zij werd. Haar achtergrond en ervaringen hebben in belangrijke mate bijgedragen aan haar

brede algemene ontwikkeling. Een vrouw die wist een netwerk van vrienden, kennissen en schilders/kunsthandelaars op te bouwen zowel als het leggen van contact met kunstorganisaties die bereid waren om de tentoonstellingen te organiseren.

Het Genootschap „Pictura”, te Groningen, zal den 13en, 14en en 15en Febr. in de „Harmonie” eene tentoonstelling houden van de werken van Vincent van Gogh, uit de portefeuille van Mevr. Cohen Gosschalk—Bonger, te Bussum.

Het nieuws van den dag : kleine courant 13-02-1904 / Mediahuis-De Telegraaf

Johanna's achtergrond

Johanna van Gogh-Bonger
Fotograaf: Deutmann, F.W. / 1874
© Van Gogh Museum, Amsterdam
(Vincent van Gogh Stichting)

Bekend is dat Johanna uit een goed, middenklasse gezin kwam waar veel belangstelling was voor cultuur. Er werd veel literatuur gelezen en ook werd er veel gemusiceerd in de familie want Johanna's vader hield erg van muziek. De zes kinderen (Mien, Johanna, Betsy, Wim, Andries en Beb) groeiden op in deze muzikale omgeving. Zij bespeelden muziekinstrumenten. Beb was zelfs een sopraansolist en trad op o.a. op 23-04-1892 in het Hôtel Nieuw-Bussum en op 13 februari 1897 bij de uitvoering van Mendelssohns *Elias* in Amsterdam. [De Gooi- en Eemlander]

In de 19^e eeuwse middenklasse gezinnen zoals in Johanna's familie, was blijkbaar (hardop)lezen en corresponderen tussen familieleden gewoon. Al heel jong had ze een vriendenboekje waarin familieleden, docenten, klasgenoten, vrienden en kennissen iets schreven. Maar pas op haar 17de begon ze met het bijhouden van een dagboek met als reden : ... *'want ik zal hierdoor meer leeren nadenken over alles wat ik doe of gedaan heb en het zal me misschien helpen om beter te worden'*. [Dagboek 1-26 maart 1880].

Maatschappij
tot Bevordering der Toonkunst.
Afdeling BUSSUM.
UITVOERING Zaterdag 30 April,
in het Hôtel NIEUW-BUSSUM.
Directeur de Heer G. F. DORPER.
Solisten:
Mej. B. BONGER, Sopraan,
" AAFJE DE LANGE, Fiool,
Elèves v. h. Conservatorium te Amsterdam,
Mej. A. BOM, Alt, Elève van Mej. ELISE
BERGHUIS,
de Heer Th. HORSMAN, Bariton.
Eerste Afdeling.

De Gooi- en Eemlander : nieuws-
en advertentieblad / 23-04-1892

Verder was Johanna van jongs af aan 'close' met haar 18 maanden oudere broer **Andries Bonger** (**Dries** of, ook wel **André** in haar dagboek). Ze deelden vele dingen met elkaar; ze gingen samen naar de kerk, wisselden meningen uit over veel onderwerpen, over hun dromen, over liefde, over idealen en plannen voor de toekomst. Taalkennis en taalgevoel hadden ze allebei, ze lazen veel voornamelijk Engelse literatuur. Toen Dries op 19 jarige leeftijd naar Parijs verhuisde schreef hij regelmatig over zijn leven in Parijs en over de kunstwerken die hij zag tijdens de zondagsbezoeken aan het Louvre. Het is Andries die haar adviseerde om naar het buitenland te gaan want dat zou goed zijn voor haar ontwikkeling. In Parijs was Andries bevriend met Theo van Gogh en kende ook Vincent van Gogh.

Haar opleiding en werkervaring in Londen

Johanna met een vriendin
Fotograaf: Rosmalen jr, F. D van / 1882
© Van Gogh Museum, Amsterdam
(Vincent van Gogh Stichting)

Daarnaast kreeg Johanna een goede opleiding. Vanaf 1877 tot 1880 bezocht ze de Gemeentelijke HBS voor meisjes met 3-jarige cursus, aan de Keizergracht 264 te Amsterdam. Deze was bedoeld specifiek voor meisjes uit de hogere kringen en gericht vooral op maatschappelijke behoefte, de praktijk'. Vakken zoals geschiedenis, rekenen, tekenen en ook moderne talen (Frans, Engels en Duits) kwamen aan bod. Na haar middelbare school haalde ze andere diploma's w.o de Akte van bekwaamheid tot het geven van middelbaar onderwijs.

Waarschijnlijk heeft ze ook een schrijfcursus gevolgd want voor deze hoge kringen werd het handschrift gezien als statussymbool. Zie verder een voorbeeld van haar handgeschreven brief.

Als deel van haar lerarenopleiding Engels ging ze op 21-jarige leeftijd werken in de bibliotheek van het British Museum in Londen (vanaf 1 juli tot 15 september 1883).

In het begin van de 19^e eeuw, om precies te zijn in 1825, was Londen met ca. 4 miljoen inwoners, de grootste stad ter wereld, het kloppende zakenhart op het gebied van internationale handel en financiën. Het was ook het tijdperk van de Victoriaanse kunst dankzij de langdurige regeringsperiode van koningin Victoria (1837-1901).

Openbare tentoonstellingen en de latere opening van musea brachten kunst voor een breder publiek, vooral in Londen.

Uit haar dagboek van een paar dagen na haar aankomst is het al duidelijk hoe Johanna alles ervaart: enerzijds een avontuur anderzijds een confrontatie met zichzelf. Ze schrijft : *"Here I am in my little room, writing my diary by the light of a candle, all alone, in this great, immense city. I can't fancy it to be true, neither that I don't feel more strange and uncomfortable, but I think I am so much astonished to feel that I who never was from home before, who never could do anything for myself and always wanted help and advice, now quite alone in a strange boarding-house in London! The fact is however that I have been very fortunate, and that people are very kind to me ..."* [Jo Bonger's Dairy, vol.2 - 4 July 1883]

En een paar dagen later bevestigde ze dat haar broer eigenlijk gelijk had: *"But after all I now see the truth of my brother saying, that it would be good for me to go abroad. Among strangers no fuss is made about you, you are not spoiled as at home where everything you do is applauded, but must make a way for yourself to the hearts of your companions. Only it is so very difficult when you are not accustomed to it."* [Jo Bonger's Dairy, vol.2 - 25 July 1883]

Wel was het niet altijd makkelijk want ze miste haar familie. Toch deed ze haar best om contact op te bouwen met de eigenaresse van het kosthuis en de bewoners waar ze kostganger. Ze heeft heel veel ondernomen in haar eentje en veel bezienswaardigheden van Londen bezocht. Maar het beste was het British Museum waar ze zich meteen thuis voelde mede dankzij o.a. de boeken om haar heen. Het museum met zijn *"atmosphere of all the wisdom and knowledge."* [Jo Bonger's Dairy, vol.2 - 2 August 1883].

Ook al was het verblijf in Londen slechts tweeënhalf maand, het heeft haar zeker geholpen in haar ontwikkeling op het gebied van veerkracht, moed en onafhankelijkheid.

Haar vrienden- en kenniskring

Na het overlijden van Vincent (29-07-1890) en zes maanden later van Theo (25-01-1891), verhuisde Johanna naar Bussum dichtbij haar vriendin Anna en haar man, Jan Veth, de kunstschilder. Veths huis 'Op den Akker', Parklaan 35, een paar meter van Villa Helma vandaan, was de ontmoetingsplek voor dichters, schilders en andere kunstenaars die toen in Bussum woonden. In het begin zag Veth

niets in Vincents schilderijen maar later veranderde hij van mening en ging Johanna helpen met de tentoonstellingen en het ordenen van Vincents brieven. Ze was ook o.a. goed bevriend met Frederik van Eeden, schrijver/arts, die Theo bijstond toen hij ziek was en die later de eerste essay schreef over Vincent van Gogh. Van Eeden woonde in villa Beukenoord, tegenwoordig Nieuwe 's-Gravelandseweg 13. Er waren andere kunstenaars die haar hielpen met het organiseren van tentoonstellingen en kunsthandel zoals Jan Toorop die de eerste tentoonstelling van Vincent

— De dames Van Eeden—Van Vloten en J. van Gogh—Bonger vormen alhier het plaatselijk Comité van de Vereeniging »Tentoonstelling van Vrouwen-Arbeid». Wij noodigen ieder, die deze Vereeniging op financiële of morele wijze wil steunen, dringend uit, zich tot deze dames te wenden.
De brochure van Mej. M. Jungius, waarin het doel der Vereeniging uitvoerig wordt uiteengezet, en waarmede ieder met genoegen zal kennis maken, is à f 0.10 verkrijgbaar gesteld bij Mevr. Van Gogh—Bonger, villa Helma, Koningstraat 4.

De Gooi- en Eemlander : nieuws- en advertentieblad / 22-05-1897

organiseerde, Roland Holst en natuurlijk Johan Cohen Gosschalk, schilder en kunstrecensent met wie zij later trouwde. Johanna bewoog zich dus in dit circuit van vrienden en kennissen en ze maakte goed gebruik van deze contacten.

Blijkbaar vond de meeste verkoop van Vincents werk plaats in Villa Helma dankzij vrienden, verzamelaars, kunstenaars enz. die bij haar langskwamen. Misschien voelde ze zich vaker op haar gemak voelde in een kleiner gezelschap zoals zij ooit schreef in haar dagboek: ..*“een gesprek à deux ou trois, goed, maar een beetje toon geven kan ik niet.”* [Dagboek 3-9 augustus 1888]

Later schrijft haar zoon, Vincent W. van Gogh in “Memoir of Johanna Gesina van Gogh-Bonger” het volgende over Villa Helma: *“Our big house at Bussum, ‘Villa Helma’ was often full of people. Many of my mothers’ lasting friendships date from that time. In the course of the years several people who played a certain part in the artistic or intellectual life stayed at our house for sometime. .... People came from time to time to see the pictures. The exhibitions, continually becoming more numerous, gave my mother a lot of work. Packing, often including the making of cases, was for many years done in the house, which caused a lot of dust, noise and cleaning up.”*

[<http://www.webexhibits.org/vangogh/memoir/nephew/5.html>]

De brieven van Vincent van Gogh en het dagboek van Johanna

Om Johanna en Vincent iets beter te leren kennen en ook een beeld te vormen van de belangrijke factoren in de promotie van Vincents werk heb ik Johanna's dagboeken zowel als Vincents brieven gelezen.

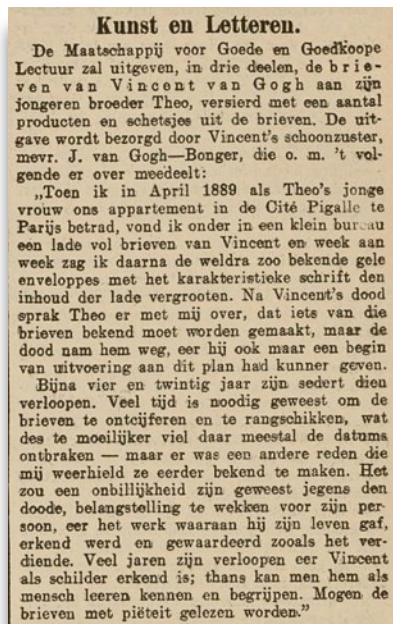
[Bron: Het Vaderland 29-05-1914 / AD/DPG Media B.V.]

Volgens het Van Gogh Museum schreef Vincent meer dan 2.000 brieven werden uitgegeven en ook gepubliceerd op hun website. Die handgeschreven brieven werden vertaald in het Engels maar de oorspronkelijke facsimile staan op de website. Dit zijn soms brieven van drie pagina's maar ook van ca. tien pagina's.

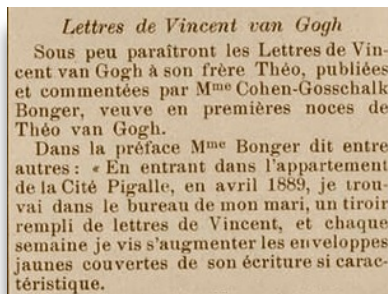
Vincent schreef openlijk en met veel passie aan zijn moeder, zijn lievelingszus Wil, maar vooral aan Theo en later aan Johanna die dienden als een klankbord voor hem. Hij schreef over wat hij aan het doen was, over zijn werk, over zijn innerlijk gevoelens en gedachten en ook als het met hem niet goed ging zei het ook. Soms plaatste hij gedichten van zijn favoriete dichters of schreef hij over de boeken die hij aan het lezen was

met een vraag aan Theo of hij die boeken ook had gelezen. Hij correspondeerde ook met een aantal schildervrienden. Vanaf 1872 schreef hij in het Nederlands en vanaf 1887 vooral in het Frans. Johanna hield een dagboek bij waarin zij over haar gevoelens en ervaringen openlijk schreef. Deze vier-delige dagboeken geschreven tussen maart 1880 en mei 1897, vormen een belangrijke bron over Johanna's ontwikkeling als een jonge en later als een volwassene vrouw in Nederland aan het eind van de negentiende eeuw.

[Bron: Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant 27-04-1914 / AD/DPG Media B.V.]

[Bron: La gazette Hollande 15-04-1914]

Wat mij opviel bij het lezen van Vincents brieven en Johanna's dagboek waren de overeenkomsten tussen beide qua **gemeenschappelijke oriëntaties** en de **bijzondere vriendschap** die ze hadden. Daardoor voelden zij zich misschien volledig op hun gemak bij elkaar. En waarschijnlijk voelde het bij Johanna als van zelfsprekend om Vincent en zijn werk te promoten o.a. aan de hand van zijn prachtige en gedetailleerde **beschrijving van de schilderijen** in zijn brieven.

Gemeenschappelijke oriëntaties

Behalve dat Johanna en Vincent uit hetzelfde milieu afkomstig waren, leken ze volgens mij een beetje op elkaar qua interesse, persoonlijkheid en doorzettingsvermogen.

Vanwege hun interesse in de Engelse taal en cultuur hebben beide in Londen gewoond weliswaar op verschillende tijdstippen en zonder het van elkaar te weten - Vincent van mei 1873 tot december 1876 en Johanna van juli tot september 1883. Allebei jong en alleen in deze enorme stad. Johanna werkte in de bibliotheek van het British Museum en Vincent bij het filiaal van Goupil & Cie.

In zijn vrije tijd bezocht Vincent kunstmusea zoals het British Museum en de National Gallery waar hij zijn eerste kennismaking had met Engelse schilders. Johanna deed trouwens hetzelfde. Hun bezoek aan de Dulwich Picture Gallery is wel bijzonder toevallig: Vincent op 23 augustus 1873 en Johanna, tien jaar later, op 4 augustus 1883, volgens het Visitor's book. [Luijten, 2019, p.62]

Van Gogh's blue plaque, 87 Hackford Road / credit English Heritage [the plaque is part of the London blue plaques scheme run by English Heritage].

Beiden hielden van Engelse literatuur met Charles Dickens en George Eliot als een paar van hun favorieten. George Eliot, met haar sociaal-realistische roman 'Middlemarch', beïnvloedde Van Goghs begrip over sociale hervormingen. Johanna schrijft later: "*Het leven van George Eliot en haar brieven – houden mij bezig op 't oogenblik. Duizende dingen vind ik er in terug die ik zelf ook gevoeld en doorleefd heb ...*" [Dagboek 4-9 juni 1892]

Allebei waren ze religieus; Vincent een beetje sterker dan Johanna. Ze deelde hun liefde voor de natuur: wonen, werken en wandelen in of dicht bij de natuur. Voor Vincent lagen natuur en kunst dicht bij elkaar. Hij werd hierdoor geïnspireerd maar ook gekalmeerd. "*At Arles, Vincent reached his peak. After the oppressiveness of Parisian life he, with his innate love of nature, revived in sunny Provence. There followed a happy time undisturbed and immense productivity. Without paying much attention to the town of Arles itself, with its famous remains Roman architecture, he painted the landscape, the glorious wealth of spring blossoms in a series of orchards in bloom, the wheat fields under the burning sun at harvest time, the almost intoxicating richness of the autumn colors ... 'I have a terrible lucidity at moments, these days when nature is so beautiful, I am not conscious of myself anymore, and the picture comes to me as in a dream'*" [Van Gogh-Bonger, 1913 p. 128/133]

“Het gevoel om een geliefde te worden” was heel sterk bij Johanna: *“I try to live only for my books and my study, make teaching my highest ideal and aim in life but that cannot take away the feeling of loneliness, the craving after love which we poor women possess. Oh if there were only one person in the world whom I might love passionately and fondly! A friend, a brother, a sister, it would not matter what!”* [Jo Bonger's Dairy, vol.2 – 9 November 1883].

In Johanna's eerste brief aan Vincent schrijft ze dat zij het leuk zou vinden als hij een beetje van haar gaat houden. Was dit gevoel ook herkenbaar bij Vincent? Het gevoel van eenzaamheid, het gevoel om echt van iemand te kunnen houden? Deelden ze het samen? Was er misschien een (emotionele) verbinding? Ik weet het niet maar dit is mijn gevoel.

Bijzondere vriendschap

Na het lezen van de brieven kreeg ik het gevoel dat Vincent en Johanna een bijzondere relatie hadden en dat, terwijl Johanna hem slechts op drie verschillende momenten in 1890 heeft ontmoet: in mei in Parijs, begin juni in Auvers-sur-Oise en begin juli in Parijs.

Toen Johanna zich verloofde met Theo nam zij het initiatief om Vincent hiervan op de hoogte te brengen. Deze brief van 9 januari 1889 was het begin van hun innige correspondentie.

Nadat ze trouwde met Theo ging de correspondentie met Vincent gewoon door want zij is *‘nu een kleine zus geworden’*.

Hoewel Johanna Vincent toen nog niet had ontmoet, merk je hoe Vincent al centraal staat, niet alleen in Theo's leven, maar ook in dat van Johanna:

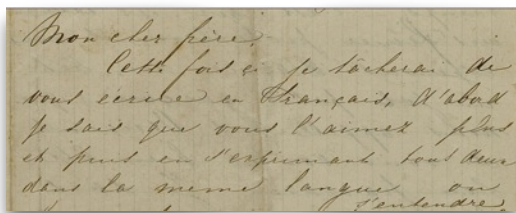
Zelfportret als schilder - Vincent van Gogh
(1888)
s0022V1962 - Van Gogh Museum /
Wikipedia Commons

Parijs 8 mei 1889:

*“Lieve broer,
Eindelijk wordt het tijd dat je nieuwe zusje eens wat met je komt praten en niet altijd maar door Theo haar groeten doet overbrengen. Toen we nog niet getrouwd waren dacht ik altijd: Ja nu durf ik nog niet goed zoo van alles aan Vincent te schrijven maar nu zijn we toch heusch broer en zuster geworden en zou ik zoo erg graag willen dat je ook mij een beetje kende en als 't kon een beetje van me hield. Wat mij betreft – is het al lang zoo – èn van Wil en van Theo heb ik zooveel van je gehoord – en hier in huis zijn zoo'n massa dingen die aan je herinneren, als ik een aardig kannetje of vaasje of zoo iets vind dan is het altijd: dat heeft Vincent nog gekocht of dat vond V. zoo aardig – er gaat haast geen dag om dat we niet over je spreken.... je liefhebbende zusje.”* [<http://www.vangoghletters.org/vg/letters/let771/letter.html#translation>]

Door de brieven merk je hoe speels of serieus en respectvol Vincent Johanna benaderde. Vincent schrijft vanuit Saint-Rémy-de-Provence omstreeks 10/15 mei 1889 eerst aan Theo: *“Ik zal je geen lange brief schrijven – ik zal proberen te antwoorden op de brief van mijn nieuwe zuster die mij erg getroffen heeft, maar ik weet niet of ik erin zal slagen het te doen.”*

En dan aan Jo: *“... Ik zie dat je al hebt opgemerkt dat hij (Theo) van Parijs houdt en dat je dat min of meer verwondert, omdat je er zelf niet van houdt, of liever er alleen houdt van de bloemen, zoals naar ik veronderstel bijv. de blauwereggen, die waarschijnlijk begint te bloeien ..”* [Hulsker, 1980, p. 504]

<http://www.vangoghletters.org/vg/letters/let786/letter.html>

Toen Johanna zwanger werd, informeerde ze Vincent hierover:

*“Mon cher frère,
Cette fois ci je tâcherai de vous écrire en Français,
d'abord je sais que vous l'aimez plus et puis en
s'exprimant tous deux dans la même langue on finira
par mieux s'entendre je crois. ... Je vais commencer par
vous raconter une grande nouvelle qui nous a beaucoup*

*occupé ce dernier temps – c'est que cet hiver, vers février probablement, nous espérons avoir un
bébé, un joli petit garçon – que nous appellerons Vincent si vous voulez bien être son
parrain. .... ”* [Paris, Friday, 5 July 1889]

”Jo's brief brengt mij vanmorgen wel heel belangrijk nieuws, ik feliciteer jullie ermee en ben erg blij het te vernemen”, antwoord Vincent op 6 juli 1889 vanuit Saint-Rémy-de-Provence. [Hulsker, 1980, p. 514].

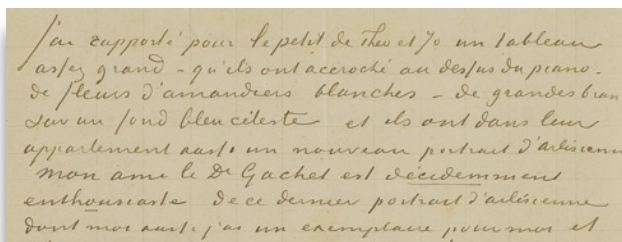
En tijdens haar zwangerschap met kleine Vincent schrijft Vincent omstreeks november 1889: “Ik zou wel willen dat Jo de ‘Avondsonde’ zag ...” (footnote: Namelijk omdat zij in verwachting was; de ‘Avondsonde’ stelt een vrouw bij de wieg voor). [Hulsker, 1980, p. 537/538]

Woensdagavond, 29 januari 1890, de nacht van de bevalling. Terwijl de dokter even zit te slapen, zitten Theo en zijn zus Wil (die naar Parijs kwam om aanwezig te zijn bij de bevalling, wat Vincent ook trouwens leuk vond) aan een tafel. En Johanna? Zij is bezig met een brief aan Vincent:

*“Beste Vincent,
Sinds Kerstmis ben ik dag aan dag voornemens je te schrijven – er ligt zelfs nog een half
afgemaakte brief aan je in mijn portefeuille – en nu – als ik me niet haast om dit briefje te schrijven,
zou je nog de tijding krijgen dat je naamgenootje er was – vóór dien tijd kom ik je nog eens goeden
dag zeggen.”* [http://www.vangoghletters.org/vg/letters/let845/letter.html]

Twee dagen later op 31 januari antwoord Vincent: “Beste Jo, het treft mij zo dat ge me schrift en zo kalm en u zelf meester in een van uw moeilijke nachten. Wat ben ik er verlangend naar te mogen vernemen, dat ge er behouden af zijt gekomen en dat uw kind leeft. Wat zal Theo gelukkig zijn en hem een nieuw zonnetje vanbinnen opgaan, wanneer hij u herstellende zal zien. Vergeef me ik U mededeel dat mijns inziens herstellen lang duurt en niet makkelijker is dan ziek zijn. .... ” [Hulsker, 1980, p. 551].

De eerste echte ontmoeting met Vincent in hun appartement in mei 1890 in Parijs beschrijft Johanna zo: “.... a moment later Vincent stood before me. I had expected a sick man, but here was a sturdy, broad shouldered man, with a healthy colour, a smile on his face, and a very resolute appearance .... Then Theo draw him into the room where our little boy's cradle was; he had been named after Vincent. Silently the two brothers looked at the quietly sleeping baby – both had tears in their eyes. Then Vincent turned smilingly to me and said, pointing to the simple crocheted cover on the cradle, ‘Do not cover him too much with lace, little sister’.” [Van Gogh-Bonger, 1913 p. 169/172]

<http://www.vangoghletters.org/vg/letters/let879/letter.html>

En weer de charme van Vincent: “Dikwijls, heel dikwijls, denk ik aan mijn kleine neefje – maakt hij het goed? Jo, wil je mij geloven, als het je weer gebeurt – wat ik hoop – dat je opnieuw kinderen krijgt, baar ze niet in de stad, laat de bevalling op het platteland plaatsvinden en blijf er totdat het kind drie of vier maanden is. [Hulsker, 1980, p. 571].

Vincent had aan zijn zus Wil geschreven dat Johanna hem had geschreven waaruit hij concludeerde dat Johanna heel serieus was. En later schrijft hij vanuit Auvers-sur-Oise op 4/5 juni 1890 weer aan Wil weer: *“Jo is én heel verstandig én vol goede wil ... Ik heb voor de kleine van Theo en Jo een tamelijk groot schilderij meegebracht – dat ze boven de piano hebben opgehangen – witte amandelbloesem, grote takken tegen een hemelsblauwe achtergrond ..”* [Hulsker, 1980, p. 577]

En zijn laatste advies in zijn brief van 1 juli aan Theo en Johanna over kleine Vincent: *“Maar ik schrijf je meteen dat ik niet geloof dat jullie je voor de kleine bovenmatig bezorgd moeten maken; als het komt doordat hij tanden krijgt, welnu, om hem dat gemakkelijker te maken zouden we hem misschien hier meer afleiding kunnen bezorgen, waar er kinderen zijn, beesten, bloemen en goede lucht. ...”* [Hulsker, 1980, p. 587].

Vincent's prachtige beschrijving van zijn eigen werk

In zijn brieven beschreef Vincent zijn schilderijen en de kleuren die hij hierin gebruikte. In sommigen brieven plaatste hij een 'boodschappenlijst' waarop hij aangaf welke kleuren, hoeveel tubes en hoe groot de tubeverf moesten zijn zoals 'grands tubes' of soms als 'tubes de plus gros'. Een paar daarvan stonden altijd op de lijst wat aangeeft dat hij ze vaak gebruikte. Bijvoorbeeld: *“Voici les couleurs dont j'aurais besoin - Cobalt, blanc de zinc/argent, Vert véronèse/Vert émeraude, Outremer, Chrome citron/Chrome I, II, Ocre jaune/ocre chrome, Bleu de Prusse.”*

[<http://www.vangoghletters.org/vg/letters/let776/letter.html>]

<http://www.vangoghletters.org/vg/letters/let324/letter.html>

Heel erg interessant en zeker voor Johanna om een beeld te krijgen van hoe Vincent te werk ging.

Zoals klankkleur bij muziek, geeft Vincent's toelichting over zijn werk een bepaalde sfeer of gevoel; voor mij is het, 'schilderen met woorden'. Zeer beeldend en ontzettend mooi vooral als het om de kleuren gaat. Een paar voorbeelden:

Nuenen, februari 1885: *“Ik ben ook aan 't zoeken naar blauw altijd. De boerenfiguren hier zijn in de regel blauw. Dát in 't rijpe koren of tegen de dorre blaren van een beukenheg uit, zodat de verschoten nuances van donkerder en lichter blauw weer levend*

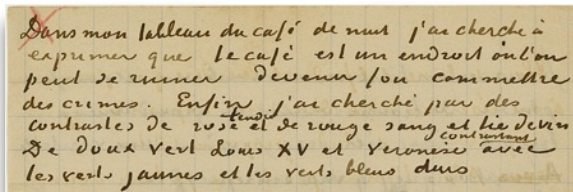
gemaakt worden, en aan 't praten gebracht door oppositie met goudtonen of roodbruin, is erg mooi en heeft me van 't begin af hier getroffen. De lui dragen hier instinctmatig almee van 't mooiste blauw dat ik ooit heb gezien. Het is grof linnen, dat ze zelf weven, schering zwart, inslag blauw, waardoor een zwart blauw gestreept patroon ontstaat.” [Hulsker, 1980, p. 270]

“Voici encore un paysage. Soleil couchant? lever de lune? Soir d'été en tout cas.

Ville violette, astre jaune, ciel bleu vert, les blés ont tous les tons: vieil or, cuivre, or vert, or rouge, or jaune, bronze jaune, vert, rouge. toile de 30 carrée. je l'ai peint en plein mistral. mon chevalet était fixé en terre avec des piquets de fer, procédé que je te recommande.

[<http://www.vangoghletters.org/vg/letters/let628/letter.html>]

“De verandering die ik in mijn schilderijen wil brengen, is meer figuren te maken. Dat is tenslotte het enige wat mij diep ontroert in de schilderkunst en wat mij meer dan de rest het gevoel geeft van het oneindige.” [Hulsker, 1980, p. 409].

<http://www.vangoghletters.org/vg/letters/let879/letter.html>

https://nl.wikipedia.org/wiki/Sterrennacht_boven_de_Rh%C3%B4de

Arles, 9 september 1888: "In mijn schilderij het **Nachtcafé** heb ik getracht uit te drukken dat het café een plaats is waar men zich kan ruïneren, gek worden, misdaden begaan. Enfin, ik heb geprobeerd met contrasten van teer roze en bloedrood en wijnrood, van zacht Louis xv-groen en Veronees groen, [kleuren] die contrasteren met geelgroenen en harde blauwgroenen, dat alles in een sfeer van een helse vuurgloed, van bleek zwavelgeel, als het ware de duistere machten van een gemene kroeg uit te drukken.."

[Hulsker, 1980, p. 428]

Arles, omstreeks 29 september 1888: "Ingesloten een schetsje van een doek van 30, vierkant; eindelijk **de Sterrennacht**, in de nacht geschilderd onder een gaslantaren. De hemel is blauw en violet, het gaslicht geel en de weerkaatsingen zijn roodgoud, afnemend tot bronsgroen. Op het blauwgroene veld van de hemel de Grote Beer, die groen en roze schittert, een schittering waarvan de bescheiden glans contrasteert met het krachtige goud van het gaslicht. Twee kleurige figuurtjes van geliefden op de voorgrond."

[Hulsker, 1980, p. 440]

Aan het begin twijfelde Vincent en schreef op zondag 3 september 1882 aan Theo vanuit Den Haag:

"Ik weet zeker dat ik gevoel voor kleur heb en meer & meer krijgen zal, dat het schilderen mij in merg en been zit. Dubbel & dubbel stel ik het op prijs dat jij mij zoo trouw en krachtig helpt. Ik denk zoo veel aan U – ik wou zoo graag dat mijn werk flink, ernstig, mannelijk werd en jij er ook plezier van krijgen zult zoo spoedig mogelijk."

[<http://www.vangoghletters.org/vg/letters/let260/letter.html>]

En zes jaar later, op 24 oktober 1888, voorspelde hij vanuit Arles de toekomst van zijn werk in een brief aan Theo:

".. Ik kan er niets aan doen dat mijn schilderijen niet verkocht worden. Toch zal eenmaal de dag komen dat men zal zien dat ze meer waard zijn dan de kosten van de verf en van mijn toch uiterst magere levens-onderhoud die wij erin steken ..."

[Hulsker, 1980, p. 455-456]

Het nieuws van den dag 16-12-1914 / Mediahuis-De Telegraaf

Bij de opening van de tentoonstelling in het Stedelijk Museum vertelde de voorzitter van de vereniging 'Kunst aan het Volk', de heer Wibaut wat de bedoeling van mevr. Van Gogh waren: "... door alles te laten zien heeft ze een beeld willen geven van Vincent's arbeid: hoe hij heeft gewerkt, hoe hij heeft gezocht, totdat hij vond, hoe hij heeft volhard ten spijt van alles, tot hij gegeven had wat hij wist te kunnen geven en daarom, ondanks alles geven wilde."

[Bron: Marc Adang "Voor sociaal-democratie, smaakopvoeding en verheffend genot: de Amsterdamse vereniging Kunst aan het Volk, 1903-1928" / <https://books.google.nl/books?id=ifh5A8BOsnwC&printsec=copyright&hl=nl#v=onepage&q&f=false>]

"Ik heb geen artiesten aanleg maar toch begrijp ik de eeuwig durende kwelling, slechts vergoed door enkele ogenblikken van rein, overwegend genot."
[Dagboek 3-8 augustus 1887]

Graf Johanna van Gogh-Bonger (1862-1925)
Begraafplaats Zorgvlied Amsterdam,
Wijknaam: 2.1. Zocher - Links,
Grafnummer: N-II-0552

Op 26 september 1892 schreef Johanna aan een vriendin het volgende over Vincents brieven:

"..... I have read them, and reread them, until I saw the figure of Vincent clearly before me. Imagine for one moment my experience, when I came back to Holland - realizing the greatness and the nobility of that lonely artist's life. Imagine my disappointment at the indifference which people showed, when it concerned Vincent and his work.... Sometimes it made me very sad. I remember how last year, on the day of Vincent's death, I went out late in the evening. The wind blew, it rained, and it was pitch-dark. Everywhere in the houses I saw light and people gathered around the table. And I felt so forlorn that for the first time I understood what Vincent must have felt in those times, when every body turned away from him, when he felt "as if there were no place for him on earth..." I wished that I could make you feel the influence Vincent had on my life. It was he who helped me to accommodate my life in such a way that I can be at peace with myself. Serenity - this was the favorite word of both of them, the something they considered the highest. Serenity - I have found it. Since that winter, when I was alone, I have not been unhappy - "sorrowful yet always rejoicing," that was one of his expressions, which I have come to understand now." [http://www.webexhibits.org/vangogh/memoir/nephew/4.html]

Conclusie

Waarschijnlijk wordt Johanna's Villa Helma op Koningslaan 4 te Bussum nooit gemeentelijk- of rijksmonument. Maar misschien komt er ooit een standbeeld van Johanna of een (herdenkings)steen ergens in de tuin. Al was het alleen maar om even stil te staan bij het feit dat deze villa heeft gefungeerd als tentoonstellingszaal voor Vincents werk. Wie weet!

Voor mezelf is het een hele verrassende tevens interessante ontdekkingsreis geweest mede dankzij de honderden historische brieven. Vincent van Gogh, de schilder met zijn eigen kleurenpalet maar ook als schrijver met zijn eigen woordenpalet die ons een (emotioneel) inblik geeft in zijn kijk op het leven als mens en als schilder. Heel erg bijzonder omdat dat niet mijn uitgangspunt was! En natuurlijk een zeer grote waardering en veel respect voor Johanna met haar enorme doorzettingsvermogen, harde werk en bovenal haar onwankelbaar geloof in Vincent en zijn werk dat die bij het grote publiek bekend worden.

Haar dagboek en Vincents brieven lezende kreeg ik steeds meer een onderbuikgevoel dat ze misschien 'soulmates' waren. Door het delen van dezelfde energie en gedrevenheid voelde het bij Johanna waarschijnlijk als vanzelfsprekend om het werk van Vincent te promoten.

Ik heb echt genoten van de brieven en de dagboeken en ik ben zeker nog lang niet uitgelezen. Ik kan echt niet wachten om een bezoek te brengen aan het Van Gogh Museum zodra de Corona-lockdown voorbij is.

Lillian Mulder-Lubega
februari 2021

Dankwoord:

Dank aan Tom Koopman die bij mij destijds deze nieuwsgierigheid heeft opgewekt.
Mijn grote dank gaat ook naar **Margo van der Velden** die heeft gediend als "klankbord".
Ook wil ik mijn jongens en vrienden die mij geholpen bij dit artikel hartelijk bedanken.

Bronnen:

Dagboeken Jo Bonger / Jo Bonger's Dairy - <https://www.bongerdiaries.org>

Vincent van Gogh, The Letters - <http://www.vangoghletters.org>

'A Memoir of Vincent van Gogh', Jo van Gogh-Bonger, Athene 2018

'Alles voor Vincent - 'Het leven van Jo van Gogh-Bonger', Hans Luijten, Amsterdam 2019

'Vincent van Gogh - 'Een leven van brieven', © 1980 erven Jan Hulsker en Meulenhoff Boekerij bv, Amsterdam.

'Brief Happiness - The correspondence of Theo van Gogh and Jo Bonger', Leo Jansen & Jan Robert, Amsterdam 1999 /

© Uitgeverij Waanders b.v. Zwolle en Van Gogh Museum

Kranten: © De Gooi- en Eemlander : nieuws- en advertentieblad / Het nieuws van den dag : kleine courant [Mediahuis-De Telegraaf] / La gazette Hollande / AD/DPG Media B.V. - Het Vaderland & Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant.

Fotografie: © Van Gogh Museum, Amsterdam / (Vincent van Gogh Stichting), English Heritage London, Historische Kring Bussum, Wikipedia Commons en Lillian Lubega